KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİM ÖĞRENCİ SEMPOZYUMU

15 - 16 Ekim 2015

BİLDİRİLER KİTABI

Editör
Yrd. Doç. Dr. Seda ÖZSOY

Editör Yardımcıları
Arş. Gör. Fatih UYAR
Arş. Gör. Alperen GENÇOSMANOĞLU

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
NO: 34

GÜMÜŞHANE, 2016

Eyyüp YILMAZ
Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Öğrencisi
eyyup_yilmaz@hotmail.com

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMA SÜRECİNDE TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

ÖZET

Yeni bir din ve medeniyetin kabulü, bu din ve medeniyeti benimseyen milletlerin hayatında büyük değişiklikler meydana getiren hâdiselerden biridir. Nitekim Türklerin de tarih boyunca birçok defa din ve medeniyet değiştirdiklerini görmek mümkündür. Son olarak Türklerin İslâmlaşması ise tarihî bir dönüm noktası mahiyetindedir. Konunun önemine binaen Türklerin İslâmlaşma süreci ile ilgili olarak bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Ancak yakın zamana kadar yapılan çalışmalarda daha çok siyasi olaylara temas edilmiş ve genel anlamda iki farklı tez ileri sürülmüştür. Bu tezler; "Türklerin Müslüman olmadan önce de İslâm'a çok yakın dini inançlara sahip oldukları, bu sebeple hiç yabancılık çekmeden ve direnmeden kolayca uyum sağladıkları" veya "büyük baskılar ve katliamlar sonucu zorla İslâm'a sokuldukları" şeklindedir. Son yapılan çalışmalar ise yukarıdaki tezlerin gerçeği tam olarak yansıtmadığı ve İslâmlaşma sürecinin çok karmaşık siyasî, sosyal-ekonomik ve kültürel birtakım şartlar dâhilinde cereyan ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmada siyasî olaylardan ziyade kültürel unsurlar ön planda tutulmuş; Türk ve Arap kültürünün nasıl karşılaştıkları ve hangi sosyal çerçevede tanıştıklarını belirtilmiş, akabinde bu kültürlerin İslâmlaşma sürecine etkisi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Türk-Arap İlişkileri, İslâmiyet, Din, Kültür, Medeniyet.

GİRİŞ

Yeni bir din ve medeniyetin kabulü, bu din ve medeniyeti benimseyen milletlerin hayatında, inanç, düşünce ve yaşayış bakımından hiç kuşkusuz büyük değişiklikler meydana getiren hâdiselerden biridir. Türkler de tarihleri boyunca, çeşitli sebeplerle birkaç defa din ve medeniyet değiştirdikleri veya bazen aynı devirde birbirinden farklı din ve medeniyete bağlı oldukları için başka milletlere nazaran farklı bir tarihî akışa sahip olmuşlardır (Turan 1999: 15-16; Biçer 2007: 12).

Türk kültür ve medeniyetine yeni bir ruh veren yahut Türk kültür ve medeniyet* ırmağını farklı bir mecraya taşıyan en önemli hâdiselerden biri de hiç şüphesiz Türklerin Müslüman olmalarıdır (Kazıcı 2010: 9). Çalışmamızın önemli bir bölümünü teşkil eden bu tarihsel sürece geçmeden önce, Türklerin İslam öncesi inanç sistemi üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Nitekim Türklerin, İslamiyet'ten önceki dinî inançlarının tesbit edilmesi, İslamlaşma sürecinde yaşanan dinî ve sosyal mücadelelerin anlaşılmasına ve bu inançlarla İslam inançları arasındaki benzerliklerin Türklerin İslam'ı kabul edişlerinde etkili olup olmadığını bilmemiz açısından çok önemlidir.

Tarih boyunca Türklerin çok geniş bir coğrafya üzerinde, farklı kültür ve medeniyetlerle etkileşim içinde olmaları onların dini hayatlarına da yansımıştır (Zerrinkub 2009: 15). Dinler tarihinde yaygın olan metodolojiyi kullanacak olursak, Türk din tarihini geleneksel Türk Dini ve Evrensel Dinler safhası olarak ikiye ayırmak mümkündür (Roux 2015: 147-152). Geleneksel Türk dininin temel tezahürleri Gök Tanrı, Tabiat Güçlerine İnanma, Atalar Kültü ve inanç sisteminden ziyade dini-mistik-sihri bir otorite tipini temsil eden Kam ve/veya Şaman kültürü olarak sıralanabilir.* Evrensel Dinler safhasında, kabul ve katılım oranlarında bölgesel çeşitlilik görülmekle birlikte; Budizm, Zerdüştîlik, Manizm, Hıristiyanlık ve Musevîlik dinleri karşımıza çıkmaktadır.*

Yukarıda ifade edilen dinler ve inanç sistemleri ile ilgili çalışmalara bakıldığında* ilk bakışta dikkat çeken hususiyet, Türklerin, muhtelif

---

* Kültür ve Medeniyet kavramları ve kavramlar arasındaki farklar ile ilgili bilgi için bkz.: ŞULUL, Kasım (2015). İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti, İstanbul: İnsan Yayınları, ss. 19-25; KAZICI, Ziya (2015). İslam Medeniyeti ve Müesseleri Tarihi, İstanbul: İSAV, ss. 17-23; BALTACI, Cahid (2014). İslam Medeniyeti Tarihi, İstanbul: İSAV, ss. 23-32.

* Şamanizm ile ilgili geniş bilgi için bkz.: ELIADE, Mircea (1999). Şamanizm, çev. ismet Birkan, Ankara: İmge Kitabevi. Diğer inanışlar için bkz.: SİNOR, Denis (2000). *Erken İç Asya Tarihi,* İstanbul: İletişim Yayınları; KÖPRÜLÜ, Fuad (2005). *Türk Tarih-i Dinîsi,* Ankara: Akçağ Yayınları.

* Bu dinler ve inanç yapıları ile ilgili geniş bilgi için bkz.: ROUX, Jean Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları; İNAN, Abdulkadir (1971). *Eski Türk Dini Tarihi, Ankara:* Kültür Bakanlığı Yayınları; İNAN, Abdulkadir (1972). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara:* Türk Tarih Kurumu Yayınları; ESİN, Emel (1978). İslamiyet Öncesi Türk Kültür Târîhi ve İslama Giriş, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

* Ayrıntılı bilgi için bkz.: TANYU, Hikmet (1978). *Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul:* Türk Kültür Yayınları; KAFESOĞLU, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini, Ankara:* Kültür Bakanlığı Yayınları; BAYKARA, Tuncer (2001). *Türk Kültürüne Bakışlar*, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları; GÜNGÖR, Harun ve Ünver GÜNAY (1998). *Türk Din Tarihi, Kayseri:* Laçin Yayınları.

dinleri benimserken, eski inançlarından yeni dinle çatışmayanları olduğu gibi, çatışanları ise yeni dinden aldıkları motiflerle besleyerek muhafaza etmeleridir. Tüm etkilere rağmen Türklerin orijinal dini yapıları tümüyle yok olmamış; aksine, yeni kabul edilen dinlerde eski inançların etkisi çeşitli şekillerde kendisini hissettirmiştir (Ocak 2000: 37; Kafesoğlu 2003: 355; Köprülü Ankara 2012: 19; Aydınalp 2010: 47). Bu nokta-i nazariyeden yola çıkarak ifade edebiliriz ki Türklerin tarihsel süreç içerisindeki İslam yorumu veya Türk halk İslamı'nın oluşması, İslam öncesi bazı dini inançlar ile İslamî motiflerin sentezinden oluşmaktadır. Bu sentezin nasıl oluştuğu yahut Türkiye'de dinî hayatın arka planını anlamak için bu çalışmada; ilk önce Türkler ile Arapların ilk kez nasıl karşılaştıkları ve Emevîler Dönemi Türk-Arap çatışmaları kısaca ele alınacaktır. Akabinde Abbasîler Döneminde bu ilişkilerin nasıl bir yumuşama ve uzlaşma evresine girdiği bazı örnekler ile ifade edilecektir. Son olarak da, bu tarihsel süreç içerisinde farklı kültür ve coğrafyalarda yaşayan Türklerin İslam ile nasıl tanıştıkları yahut İslam'ın hangi yorumunu benimsedikleri belirtilecektir.

ABBASÎLER DÖNEMİNE KADAR TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

Türkler ile Arapların coğrafî açıdan komşu olmamaları nedeniyle İslam öncesi dönemde doğrudan bir ilişkilerinden bahsedilemez. Ancak bu durum onların birbirlerini tanımadıkları anlamına gelmemektedir. Nitekim daha Cahiliye Dönemi'nden itibaren Ebu Süfyan'ın Hicaz bölgesinden zeytinyağı ve benzeri çeşitli ticari malları alıp Horasan'a kadar gittiği ve oradan da Araplar'a lazım olan çeşitli ticari mallar getirdiği bilinmektedir (Çağatay 1957: 139-140). Yine meşhur Arap atlarının da İpek Yolu vasıtasıyla diğer milletlerin yanı sıra Türkler arasında da bu tarz ticari münasebetlerle yayıldığı ifade edilmektedir. (Esin 1985: 18; Aycan 2002: 317). Bu tür ticari ilişkiler sonucu Türkler ile Araplar birbirini tanımış olmalı ki, Cahiliye Dönemi Arap şiirlerinde Türkler ile ilgili pasajlar bulunmaktadır. Bu pasajlarda, Türklerin özellikle askeri yönleri ve kahramanlıklarına vurgu yapılmıştır (Şeşen 1969: 11-36; Yıldız 2005: 37). Hz. Peygamber'in de Türkler'in varlığından haberdar olduğu gelen rivayetlerden anlaşılmaktadır. Taberî tarihindeki bir rivayette, hendek kazma işini yönetmek üzere Hz. Peygamber için bir Türk çadırı kurulduğu, Hz. Peygamber'in Medine'de bir Türk çadırında itikâfa girdiği (Esin 1985: 18) ve Türklere bir davet mektubu gönderdiği ifade edilmektedir. Ayrıca

Hz. Peygamber'e atfedilen ve Türkler'in bazı karakteristik özelliklerini ifade eden hadisler de bulunmaktadır.*

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hulafa-yı Raşidin Dönemi dediğimiz Dört Halife Dönemi başlamıştır. Bu dönemde ilk halife olan Hz. Ebubekir (632-634), İslamiyet'in daha geniş sahalara yayılması amacıyla Arap Yarımadası dışına seferler düzenlenmiştir. İlk seferler Sasanî toprakları üzerine yapılmıştır. 633 yılında Halid b. Velid kumandasındaki Arap orduları (İbnü'l-Esir C: II, 1985: 367-368; İbn Kesîr C: VII, 1987: 30-31; Zerrinkub 2002: 117) Sasanîler ile mücadele etmiş, bu mücadeleler esnasında Sasanîlere yardım eden Türklerle de karşılaşma imkânı bulmuşlardır.* Hz. Ömer dönemine (634-644) kadar Müslüman-Türk ilişkileri yüzeysel bir nitelik arz etmektedir. Ancak bu tür münasebetler, Türkler ile Müslümanlar arasında uzun süre devam edecek ilişkiler sisteminin başlaması açısından önem arz etmektedir. Bu ilişkiler sistemi, Hz. Ömer döneminden itibaren başlayarak Emeviler (661-750) döneminin sonu ve Abbasiler döneminin başlangıcına kadar tarihî bir seyir içerisinde devam etmiştir. Önce Sasanî ordusu içinde görev yapan Türklerle karşı karşıya gelen Araplar, daha sonra Kafkasya ve Maveraünnehir'de Türkler ile mücadele etmişlerdir (Su 2011: 94; Kutlu 2011: 49). İlk dönemlerde cereyan eden karşılıklı ilişkiler sistemi savaş meydanlarında şekillenmeye başlamış; Türkler, Müslüman Arapları öncelikle çatışma sahalarında geniş çapta gözlemleme imkânı bulmuştur. Bu tarz çatışma ortamlarında Türkler nezdinde Müslüman olmak bir bakıma "Arap olmak" şeklinde anlaşılmıştır (Kurt 2002: 492; Aydınalp 2010: 157-158).*

Emeviler Dönemi (661-750) Türk-Arap ilişkilerine bakıldığında; Kuteybe b. Müslim ve Ömer b. Abdulaziz dönemi istisna edilirse karşılıklı pek çok

---

* Bu hadisler ile ilgili geniş bilgi için bkz.: ŞEŞEN, Ramazan (1969). "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyât Mecmûası*, s. 11; İsmail Hami Danişmend (1959). *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?*, İstanbul: Okat Yayınları, s. 39.

* Bu dönemde Halid b. Velid'in fetihleri için bkz.: HITTI, Ph. K. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İFAV, ss. 209-219; BROCKELMANN, Carl (1992). İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara: TTK, ss. 36-43.

* İslamın Araplaştırılması için bkz: TÜRKOĞLU, Orhan (2005). *Türk Ulus-Devlet Kimliği*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, s. 98-99.

* Ayrıntılı bilgi için bkz.: TANYU, Hikmet (1978). *Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul:* Türk Kültür Yayınları; KAFESOĞLU, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini, Ankara:* Kültür Bakanlığı Yayınları; BAYKARA, Tuncer (2001). *Türk Kültürüne Bakışlar*, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları; GÜNGÖR, Harun ve Ünver GÜNAY (1998). *Türk Din Tarihi, Kayseri:* Laçin Yayınları.

mücadele yaşandığı; İslamlaşma'nın ancak bireysel ve küçük gruplar şeklinde cereyan etmiş olduğu görülecektir (Yazıcı 2013: 57). Emeviler Devleti'nin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan, Hz. Ali taraftarlarıyla giriştiği siyasî mücadeleyi tamamlayıp ülkenin iç bütünlüğünü sağladıktan sonra fetih hareketlerini başlatmıştır (Yıldız 2011: 43; Cahen 2008: 43-48). Horasan bölgesinde Merv, Herat, Nişabur, Belh, Soğd, Kiş, Nesef; Maveraünnehir bölgesinde Buhara, Semerkand, Harezm, Şaş ve Fergana şehirlerinde Müslüman Araplarla Türkler arasında çeşitli yoğunlukta sürekli muharebeler yaşanmıştır (Barthold 2008: 9; Barthold 2008: 14). Bu dönemde, Arapların fethettikleri bölgelerdeki halka genel olarak kötü muamelede bulunduğu nakledilmektedir. Mesela Emeviler döneminde Horasan valiliğine getirilen Amr b. Haraşi, Araplara karşı Türgeş hakanını destekleyen Türklere baskı yaparak onların yurtlarını terk etmelerine sebep olmuş; bölgeyi terk etmelerini de yeterli görmeyerek Hucend bölgesinde Türkleri kuşatarak yakalayabildiklerini öldürmüştür (Aydınalp 2010 :158).

Haccâc b. Yusuf'un Irak umumî valiliğine tayin edilmesi (694-714) ve Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğine getirilmesi (705-715) (İbnü'l-Esir C. IV, 1985: 442-443; Barthold 2013: 30), Türklere yönelik Emevî politikalarında önemli bir strateji değişikliğine neden olduğu söylenebilir. Kuteybe, Haccâc'ın idarî sahadaki dehâsını kendisinin stratejik maharetiyle birleştirerek büyük çapta askerî harekâta girişmiştir. Ayrıca Maveraünnehir'de kurulan siyasi hâkimiyete paralel bir şekilde, İslam'ın yöre halkı arasında öğrenilmesi ve yaşanması için de mücadele vermiştir (Kurt 2002: 491). Kuteybe Ârî, Sâmi ve Hindî dinlerinin merkezi ve buluşma yeri olan Maveraünnehir'de İslamiyet dışındaki dinlere müsaade etmemiş; kendisine kutsallık atfedilen put ve benzeri inanç unsurlarını imha etmiştir (Kitapçı 2013: 15-18; Güngör ve Günay 1998: *263).* Buhara'yı fethettiğinde, bölgede öncelikle kendi içlerinden bir yönetici tayin etmiş ve onunla dostane ilişkiler kurmuştur. Bu dostane ilişkileri Maveraünnehir bölgesinin diğer ileri gelenleriyle de sürdürmüş ve bir müddet sonra onların Müslüman olmalarını sağlamıştır. Buhara'nın fethiyle birlikte Müslüman Araplardan bazıları Buhara'ya yerleşerek Türk komşularıyla iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Bu Araplar arasında şüphesiz din bilginleri de mevcuttur. Kuteybe ibadethane özelliği yanı sıra bir tebliğ ve kültür merkezi özelliği taşıyan camiler yaptırmış; yaptırılan cami, mescit ve namazgahlar Buhara şehrinin giderek İslam kimliğine bürünmesini sağlamıştır.

Maveraünnehir'de İslam'ın yaygınlaşmasını sağlayan ikinci büyük adım Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti döneminde (717-721) atılmıştır.* Türklerin Müslüman olmasını bütün çıkarların üzerinde tutan Ömer b. Abdülaziz'in, Türklerin İslam'ı öğrenip kabul etmeleri için her türlü imkanı seferber etmiştir. Kendisi 700 tarihinden beri devam eden, Müslümanlardan da gayrimüslimler gibi cizye alınmasına son vermiş; sosyal hayata eşitlik ve adalet prensibini yerleştirmeye çalışarak, İslam kardeşliğini ve dayanışmayı öne çıkarmıştır (Kitapçı 2008: 8; Kitapçı 2013: 18-19; Kurt 2002: 493). Ömer b. Abdülaziz›in eşitlik ve adalet içeren politikaları, Türklerin İslamiyet hakkındaki kanaatlerini müspet manada etkilemiştir (Barthold 2008: 9; Güngör–Günay 1998: *256).* Türkler bu dönemde ekonomik kaygılarla kendilerine reva görülen ikinci sınıf insan muamelesinin ilk defa İslam dininden kaynaklanmadığını görmüştür. Ömer b. Abdülaziz'in eşitlik anlayışı, menfaatlerini kaybeden bazı Emevi idarecilerini rahatsız etmiştir. Bu gruptan kimseler Türklerin vergi vermemek için Müslüman olduklarını ileri sürerek, samimiyetlerini sınamak için Türklere sünnet şartının getirilmesini bile savunmuşlardır (Kitapçı 2008: 8). Bu teklife Abdülaziz'in verdiği cevap gerçekten de manidardır: "Allah Hz. Muhammed'i sünnetçi değil; davetçi olarak gönderdi." diyen Abdülaziz bu öneriyi kesin bir dille reddetmiştir (Güngör ve Günay 1998: 259; Kurt, 2002: 494). Ancak ölümü üzerine kurmuş olduğu adalet sistemine son verilmiş ve yukarıda kısmen ifade edilen baskıcı düzene geri dönülmüştür. Bu baskıcı süreç genel hatlarıyla Abbasîlerin iktidara gelişine kadar devam etmiştir.

ABBASÎLER DÖNEMİ TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

İslam tarihi içerisinde Emevîler dönemi, bir fetih ve teşkilatlanma çağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Türklerin Maveraünnehir bölgesinde İslamiyet ile karşılaşması da bu gelişmeye bağlı olarak oluşmuştur. Bununla birlikte, fetihler sonucu oluşan böylesine bir heterojen sosyal bünyede farklı kültür ve halklar birbirine karıştığından, hızlı dönüşümlere hâkim veya ayak uydurmak da güçleşmektedir. Nitekim bu sorun ile karşılaşan, ancak eşit ve sorumluluklara dayalı bir düzen oluşturamayan Emevî yönetimi, sorunu aşmayı başaramamıştır (Cahen 2000: 35). Emevîlerin bu ırkçı ve adaletten uzak yönetimine karşı

* Ömer b. Abdulaziz dönemi genel politikası için bkz.: WELLHAUSEN Julius (1963). *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: AÜ Basımevi, ss. 126-147.

Harici ve Şiî ayaklanmalarının* yanı sıra yeni fethedilen topraklarda da bazı isyanlar eklenmiştir (Mantran 1981: 105-106). Böylece kısa sürede Emevîlere karşı bir muhalefet çemberi oluşmuştur. Emevîlere karşı oluşan muhalefet çemberinden faydalanmak isteyen Abbasîler propaganda için Horasan bölgesini seçmiştir. Nitekim Horasan'dan başlayan ve Abbasîlerin iktidara gelişi ile sonuçlanan ihtilalde İranlılar ve Soğdluların yanı sıra Türkler de yer almıştır (Turan 2014: 137; Güngör 1998: 259; Yazıcı 2013: 61-62).

Abbasî hanedanının iktidara gelmesiyle İslam devleti bünyesinde önemli değişikler meydana gelmiştir (Yıldız 2011: 68). İslam dünyasında iktidarın el değiştirmesi, Türkistan bölgelerinde öteden beri var olan gerginliğin karşılıklı bir biçimde yumuşamasıyla sonuçlanmıştır. Abbâsîlerin, kendinden önceki idarenin tam tersine, Arap olmayan halklarla iyi ilişkiler kurmaları, mevâlînin, özellikle Türklerin Araplara yaklaşması sonucunu doğurmuştur (Turan 2014: 138). Bu yakınlaşma 751 tarihindeki Talaş savaşında fiilen uygulamaya koyulmuş ve Çinlilere karşı Türkler ile Araplar aynı saflarda yer almıştır (Güngör 1998: 265-266; Roux 2002: 40-46). 751 Talas Savaşı Türk-Arap münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Öyle ki Barthold Talas Savaşı'nın önemini şöyle ifade etmektedir: "Bu muharebenin Türkistan tarihindeki önemi çok büyüktür. Çünkü İslam ve Çin medeniyetlerinin hangisinin Türkistan'a hâkim olacağı meselesi bu suretle halledilmiştir." (Barthold 1990: 211-212) Gerçekten de öyle olmuştur. Yarım asırdır devam eden kanlı mücadeleler, bu tarihten itibaren yerini sulhe ve dostça münasebetlere bırakmıştır. Türk-Arap savaşlarının bitmesi ve barış ortamının sağlanması Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasını daha da kolaylaştırmıştır (Biçer 2007: 50).

İlk Abbasî halifelerinden Ebu Cafer el-Mansur (754-775) ve el-Mehdi (775-785) dönemlerinden başlayarak, bu dönemde, Türkler devlet içinde askeri ve idari makamlara gelmeye başlamıştır. Halife Me'mun (813-833) ve Mu'tasım (833-844) dönemlerinde Türklerle olan ilişki ve etkileşim daha da artarak devam etmiştir. El-Me'mun zaten ana tarafından Meracil isminde Türk bir cariyeden dünyaya gelmiş ve dayızadeleri olan Türklerle daima iyi ilişkiler içinde olmaya gayret etmiş ve Türklerin Müslüman olmaları için daha hilafete gelmeden

* Hâricî ve Şiî isyanları için bkz: WELLHAUSEN, Julius (1996). İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK, s. 1 ve 89; MEZ, Adam (2014). *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti; İslam'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları, ss. 79-94.

önce çalışmalara başlamıştır (Kitapçı 2002: 317). Özellikle hükümdar ailelerini kazanmaya çalışmış; Müslüman olanlara karşı her türlü izzet ve ikram göstermiştir. El-Me'mun gibi Maride Hatun isminde Türk bir anadan dünyaya gelen Mu'tasım bu yönde atılan adımları devam ettirmiştir. Kendisinin hilafete gelmesinde ordudaki Afşin, Eşnaz, Boğa el-Kebir, Inak et-Türki gibi Türk komutanlarının etkisi büyük olmuştur (Günay 1988: 266-267). Aynı zamanda bu durum Türklerin ordu ve siyaset içindeki kuvvet ve etkisinin de bir nişanesidir. Mu'tasım halife olunca Samarra şehrini kurup hem Türk askerlerini, hem de devletin merkezini buraya taşımıştır ki, bu tavır da Türklere duyulan güvenin bir göstergesidir (Durî 1991: 132-133; Aydınalp 2010: 160-161).

Samarra şehrinin kurulması ordu içindeki Türk sayısının ve nüfuzunun artmasıyla yakından ilgilidir. Türkler Bağdat'ta yerleşik alışkanlıkları, kendilerine özgü tavırlarıyla yerli asker ve halk arasında huzursuzluk kaynağı olarak görülmeye başlamış ve halife bir anlamda bu gerilime son vermek için Samarra şehrini inşa ettirmiştir. Bu şehir içinde Türklerin pozisyonu da kayda değerdir. Türkler diğer Arap-Acem gruplardan tecrit edilmiş ve onlarla düşüp kalkmalarına özellikle müsaade edilmemiştir. Onlar için özel çarşılar ve namazgahlar inşa ettirilmiş; Türk cariyelerle evlenmeleri sağlanmış; yetişkin hale gelinceye kadar çocuklarının yabancılarla evlenmemelerine dikkat edilmiş ve yetişkin Türk çocuklarının birbirleriyle izdivaç yapmaları teşvik edilmiştir. Samarra devri, Türk hâkimiyetinin zirvede olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkar. Bu dönemde Türkler sadece askeri sahada değil; siyasi ve idari sahalarda da önemli görevler üstlenmişlerdir (Günay 1998: 267-268; Aydınalp 2010: 161).

TÜRKLERİN İSLAMLAŞMA SÜRECİ

Türkler, sosyolojik açıdan dinî-toplumsal değişimin temel ilkelerine bağlı kalarak karşılaşma, birbirini tanıma, uzlaşma ve içselleşme aşamalarından geçerek başlangıçta Müslümanlarla yavaş ve yüzeysel ilişki içerisinde olmuştur. İlerleyen süreçte ise siyasî, toplumsal, iktisadî ve dinî-kültürel hayatlarında köklü bir değişim yaşanmıştır (Kutlu 2011: 46-47). Bu değişim Türklerin yaşamış olduğu bölgelere göre de farklılık arz etmekle birlikte uzun bir tarihî seyir içerisinde gerçekleşmiştir. Nitekim bir kültür değiştirme olayı olan yeni bir dinin kabulü ve benimsenmesi, birçok şartlara bağlı olup kolay olmayan ve oldukça uzun süren bir sürecin sonunda gerçekleşebilmektedir (Biçer

2007: 41- 42; Akpınar 1994: 53; Günay 2009: 239-241).

Türklerin İslam'a geçişleri ile ilgili genel olarak iki yaygın görüş vardır. Birinci görüşe göre; Arapların İslam'ı Orta Asya'ya taşımaları üzerine, Türklerin hiçbir baskıya uğramaksızın büyük kitleler halinde kendi rızasıyla Müslüman oldukları şeklindedir (Su 2011: 93). Bu görüşü destekleyecek şekilde, Türklerin Müslüman olmadan önce de İslam'a çok yakın dini inançlara sahip oldukları, bu sebeple ona hiç yabancılık çekmeden ve direnmeden kolayca uyum sağladıkları ifade edilir. İkinci görüş ise; Türklerin, büyük baskılar ve katliamlar sonucu zorla Müslüman oldukları şeklindedir. Ancak yukarıda genel hatlarıyla anlatmaya çalıştığımız bu sürece bakıldığında, bu tezlerin gerçeği tam olarak yansıtmadığı, aksine bu sürecin, çok karmaşık siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel birtakım şartlar dâhilinde cereyan ettiği görülmektedir (Ocak 2011: 32). Emevîlerin aksine Abbasîler döneminde, Türkler ile ilişkilerin dostane bir tarzda yürümesi, ticarî faaliyetlerin giderek artması ve gezgin dervişlerin faaliyetleri, Türkistan'da İslam'a olan ilgiyi artırmıştır. Ancak şunu da ifade edelim ki, Abbasîler ile birlikte hızlı bir İslamlaşma sürecine girmekle birlikte Mâverâünnehir bölgesinin tamamen Müslüman oluşu Sâmânîler döneminde olmuştur (Köprülü 2013: 46; Barthold 2013: 46-48).* Bu dönemden sonra İslamiyet diğer Türk toplulukları arasında hızlı bir şekilde yayılacaktır.

Türk devletleri arasında İslamiyeti devlet dini olarak kabul eden ilk devlet, İdil Bulgar Devleti'dir. Müslüman tüccarlar vasıtasıyla İslamiyet ile tanışan İdil Bulgar Devleti, 921 yılında Abbasî halifesine, kendilerine İslamiyeti öğretmek için bazı din bilginleri istemiştir (Günay 1998: 313-314). Aynı zamanda camiler ve istihkâmlar yapacak ustalar ile birlikte para göndermesini isteyen bir elçi gelmiştir. Bu durum Bağdat'ta da büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve bir heyet oluşturularak Bulgarlara gönderilmiştir. Heyetin içinde danışman ve sekreter olarak meşhur İbn Fadlan da bulunuyordu.* Elçi heyetinin Bulgar'a varmasıyla merasim tertip edilerek, İslam dini resmen bir devlet dini olarak kabul edilmiş oldu. Böylece, Bulgar şehirlerinde halk artık Müslüman olmuş, buralarda cami ve mescitler inşa edilmiştir (Kara 2006: 25-26; Devlet 1992: 14-316). İdil Bulgarları hanedanının Müslüman olmasıyla birlikte Hazar

* Sâmânîler döneminde İslamlaşma için bkz.: USTA, Aydın (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

* Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için: ŞEŞEN, Ramazan (2012). İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

ülkesinde de İslamiyet yayılmıştır (Togan 1981: 58). Nitekim İbn Fadlan'ın seyahati esnasında, beş bin nüfuslu bir Hazar şehrinin Müslüman olduğu ve ahşaptan bir mescit inşa ettikleri; Kur'an okumayı ve ibadet etmeyi onlara bizzat İbn Fadlan'ın öğrettiği belirtilmektedir (Günay 1998: 316). Zaten İslam dünyası ile Hazarlar arasında yedinci yüzyılın ortalarında başlayan askeri münasebetler, daha sonraki asırlarda yerini siyasi ve ticari ilişkilere bırakmış, bu sayede Hazarlar İslamı tanıma imkânı bulmuşlardı. Daha önce değişik din mensuplarının yaşadığı Hazar ülkesinde, onuncu yüzyılın ortalarına doğru Müslümanlar hâkim sınıf haline gelmişlerdi. Bu durum onların ordularına da yansımış, bu asırda Hazarların ordusu, tamamen Müslümanlardan oluşmuştur (Kara 2006: 26).

Fuat Köprülü, yalnız hükümdarlar açısından değil, aynı zamanda dayandığı halk kitlesi bakımından da Türk olmak şartıyla, ilk defa ortaya çıkmış olan ilk İslamî Türk devletinin, Karahanlılar Devleti olduğunu belirtir. Bu devlette İslamiyet, Satuk Buğra Hakan'ın Müslüman olup, bütün halkının da kendisini takip etmesiyle birlikte, hâkim bir din haline gelmiştir. Bu hadise, İslamın Orta Asya'daki en büyük başarısı olarak kabul edilmektedir (Kara 2006: 26; Arnold 2007: 285-287; Barthold 2013: 60). Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla, Türkistan Türkleri arasında İslamiyet'in yayılışı daha da hız kazanmıştır. Çünkü Karahanlılar Müslüman olmayan ırktaşlarına karşı gaza hareketlerine girişmiş ve onların da İslamlaşması için mücadeleler vermiştir. 920 tarihinde İdil Bulgarlarıyla başlayan ve 940'lı yıllarda Karahanlılarla hız kazanan onuncu yüzyılın ikinci yansının başlarından itibaren de Oğuzlarla yepyeni bir çığır açan Türklerin İslamlaşma süreci hareketi bunlarla sınırlı kalmamış, Türkler arasında ihtida hareketleri sürekli olarak devam etmiştir (Turan 2014: 138; Kara 2006: 28).

SONUÇ

Türklerin İslamlaşma süreci bir anda gerçekleşen basit bir hadise olmayıp, siyasî, iktisadî, kültürel ve toplumsal pek çok yönü olan; uzun bir süreçte ve geniş bir coğrafyada cereyan eden karmaşık bir hadisedir (Ocak 2000: 182). Bu uzun tarihsel süreçte ve geniş bir coğrafyada Türkler, birbiriyle eş zamanlı ve paralel olarak gelişen iki farklı İslam yorumunu benimsemiştir. Bunlardan biri Sünnî (ortodoks), diğeri gayri Sünnî (heterodoks) İslam yorumudur. Bu iki İslam yorumundan ilki, Uygurlar zamanından (yaklaşık sekizinci yüzyıldan) beri yerleşik bir

medenî hayatı tanıyan Hârezm, Maveraünnehir ve Fergana bölgesi gibi birbirine yakın çevrelerde yaşayan Türk toplulukları arasında gelişmeye başlayan Sünnî İslam'ı simgelemektedir. Başta Buhara olmak üzere, Semerkant, Merv, Belh gibi büyük şehirler, yerleşik Türkler arasında oldukça geniş bir taban bulan, Kitab ve Sünnet esasına dayalı, "akıl ve re'y" i temel alan Hanefîlik ve Matüridîlik mezheplerinin en gelişmiş merkezleri durumuna gelmişlerdir. Bu bölgede biri hukuk, diğeri inanç ağırlıklı bu iki mezhebin güdümündeki Sünni İslam, Karahanlılar'dan itibaren Gazneliler ve Büyük Selçuklular gibi Türk devletlerinin resmî mezhebi ve yerleşik halkın büyük çapta benimsediği Müslümanlık anlayışını oluşturmuştur (Ocak 2011: 40-41).

Türkler arasında Sünni İslam yukarıda genel bir perspektif içinde özetlenmeye çalışıldığı şekilde bir gelişme gösterirken, öte yandan, Arapça bilmek bir kenara, okuma yazma dahi bilmeyen, hayvan sürülerinin ardından sürekli yer değiştiren göçebe Türk topluluklarının arasında ise değişik bir İslam yorumunun geliştiği görülmektedir (Ocak 2011: 48). Göçebe Türkmenler önce İran, sonra da Türk sûfîler eliyle getirilen tasavvuf ağırlıklı bir mistik Müslümanlık anlayışını benimsemiş, kısa zamanda bu Müslümanlık anlayışı geleneksel inanç yapılarını özümseyerek, Sünnî Müslümanlıktan bazı bakımlardan farklılaşmıştır. Bu göçebe Türkmenler şehirlilerden farklı olarak medreseden habersiz ve ondan mahrum bir hayatı yaşamak zorunda kalmışlardır (Eröz 1977: 203) Zira sürdürdükleri devamlı göçebe halindeki hayatları, bu teması azaltmış ve bilgiye dayalı Müslümanlığın gereklerini kavramaya ve yerine getirmeye imkan vermemiştir (Ocak 2014:63). Bazı araştırmacıların Heterodoks İslam olarak nitelendirdikleri bu gayri Sünnî İslam yorumunun en dikkat çekici yanı, Türkler arasında İslam'dan önce mevcut olmuş bulunan bazı dinlerin kalıntılarını İslamî kavramların içinde birleştiren ve yoğuran bir senkretizm (bağdaştırmacılık) olmasıdır (Ocak 2011: 49).

KAYNAKÇA

AKPINAR, Turgut (1994). *Türk Tarihinde İslamiyet*, İstanbul: İletişim Yayınları.

ARNOLD, Thomas Walker (2007). *İslamın Tebliğ Tarihi*, İstanbul: İnkılâb Yayınları.

AYCAN, İrfan (2002). "Emevî Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türkler ile İlk Münasebetleri", Türkler, Cilt 4, ed. Hasan

Celal Güzel vd., Ankara: Yeni Yürkiye Yayınları.

AYDINALP, Halil (2011). Türkiye'de Dini Hayatın Tarihsel Arka Planını Okumak-I: İslamiyet Öncesi Türk İnanç Sistemi ve Türklerin İslamlaşma Süreci, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4 (8), ss. 145-167.

BALTACI, Cahid (2014). *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İSAV.

BARTHOLD, W. (1990) *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK.

BARTHOLD, W. (2008). *İlk Müslüman Türkler,* çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi.

BARTHOLD, W. (2008). *Tarihte Türk Dünyası,* çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi.

BARTHOLD, Wilhelm (2013). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Râgıp Hulusi Özdem, haz. Kâzım Yaşar Kopraman ve İsmail Aka, Ankara: TTK.

BAYKARA, Tuncer (2001). *Türk Kültürüne Bakışlar*, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.

BİÇER, Bekir (2007). *Türklerin İslamlaşma Süreci*, Ankara: Akçağ Yayınları.

BROCKELMANN, Carl (1992). İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara: TTK.

CAHEN, Claude (2000). *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, çev. Esat Mermi Erendor, Ankara: Bilgi Yayınevi.

CAHEN, Claude (2008). *Türkler Nasıl Müslüman Oldular,* çev. M. A. Yalman, T. Andaç, N. Uğurlu, İstanbul: Örgün Yayınevi.

ÇAĞATAY, Neş'et (1957). *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: MARS ve S.A.Ş Matbaası.

DANİŞMEND, İsmail Hami (1959). *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?,* İstanbul: Okat Yayınları.

DEVLET, Nadir (1992). "İslamiyeti Resmen Kabul Eden İlk Türk Devleti: İdil-Bulgar", *DGBİT,* Cilt IX, İstanbul.

DURÎ, A. Aziz (1984). *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yayınları.

ELİADE, Mircea (1999). *Şamanizm*, çev. ismet Birkan, Ankara: İmge

Kitabevi.

ERÖZ, Mehmet (1977). *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik, İstanbul: Ötüken Neşriyat.*

ESİN, Emel (1978). *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Târîhi ve İslama Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

ESİN, Emel (1985). *Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

GÜNAY, Ünver ve Harun GÖNGÖR (2009). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi,* İstanbul: Rağbet Yayınları.

GÜNGÖR, Harun ve Ünver GÜNAY (1998). *Türk Din Tarihi,* Kayseri: Laçin Yayınları.

HITTI, Philip K. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İFAV.

İBN KESÎR (1987). *El Bidaye Ve'n-Nihaye,* Cilt VII, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.

İBNÜ'L-ESİR (1985). *El Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, Cilt II, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul: Bahar Yayınları.

İNAN, Abdulkadir (1971). *Eski Türk Dini Tarihi,* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İNAN, Abdulkadir (1972). *Tarihte ve Bugün Şamanizm,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim (1980). *Eski Türk Dini, Ankara:* Kültür Bakanlığı Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim (2003). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KARA, Seyfullah (2006). *Selçukluların Dini Serüveni,* İstanbul: Şema Yayınları.

KAZICI, Ziya (2010). *İslam Kültürü ve Medeniyeti*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

KAZICI, Ziya (2015). *İslam Medeniyeti ve Müesseleri Tarihi*, İstanbul: İSAV.

KİTAPÇI, Zekeriya (2002). "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler*, Cilt 4, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara: Yeni Yürkiye Yayınları.

KİTAPÇI, Zekeriya (2008). *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı ve Türkler,* Konya: Yedi Kubbe Yayınevi.

KİTAPÇI, Zekeriya (2013). *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, Konya: Yedi Kubbe Yayınevi.

KÖPRÜLÜ, Fuad (2005). *Türk Tarih-i Dinîsi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Fuad (2012). *Anadolu'da İslamiyet*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Fuad (2013). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Akçağ Yayınları.

KURT, Hasan (2002). "Maveraünnehir'e İslamın Girişi", Türkler, Cilt 4, ed. Hasan Celal Güzel vd., Ankara: Yeni Yürkiye Yayınları.

KUTLU, Sönmez (2011). *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul: İsam Yayınları.

MANTRAN, Robert (1981). *İslamın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu, Ankara: AÜ Basımevi.

MEZ, Adam (2014). *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban, İstanbul: İnsan Yayınları.

OCAK, Ahmet Yaşar (2000). "Ahmed Yesevî ve Türk Müslümanlığı", *Yesevîlik Bilgisi*, haz. Cemâl Kurnaz ve Mustafa Tatçı, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.

OCAK, Ahmet Yaşar (2000). *Alevî ve Bekteşî İnançlarını İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

OCAK, Ahmet Yaşar (2011). *Türkler, Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yayınları.

OCAK, Ahmet Yaşar (2014). *Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Hederoksisinin Teşekkülü; Babaîler İsyanı,* İstanbul: Dergah Yayınları.

ÖZAYDIN, Abdülkerim (2002). "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Genel Türk Tarihi*, Cilt 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 616-648.

ROUX, Jean Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini,* çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

ROUX, Jean Paul (2015). *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil-Lale Arslan Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

SİNOR, Denis (2000). *Erken İç Asya Tarihi,* İstanbul: İletişim Yayınları.

SU, Süreyya (2011). *Hurafeler ve Mitler Halk İslamında Senktetizm,*

İstanbul: İletişim Yayınları.

ŞEŞEN, Ramazan (1969). "Eski Araplara Göre Türkler", *Türkiyât Mecmûası,* XV, İstanbul.

ŞEŞEN, Ramazan (2012). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

ŞULUL, Kasım (2015). *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*, İstanbul: İnsan Yayınları.

TANYU, Hikmet (1978). *Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul:* Türk Kültür Yayınları.

TOGAN, A. Zeki Velidî (1981). *Umûmî Türk Tarihine Giriş,* İstanbul: Enderun Kitabevi.

TURAN, Osman (1999). *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

TURAN, Şerafettin (2014). *Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

TÜRKOĞLU, Orhan (2005). *Türk Ulus-Devlet Kimliği,* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

USTA, Aydın (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni*, İstanbul:Yeditepe Yayınları.

WELLHAUSEN, Julius (1963). *Arap Devleti ve Sukutu*, çev: Fikret Işıltan, Ankara: AÜ Basımevi.

WELLHAUSEN, Julius (1996). *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK.

YAZICI, Nesimi (2013). *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları.

YILDIZ, Hakkı Dursun (2011). *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.

ZERRİNKUB, Abdülhüseyin (2002). *İslam Şafağı; İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Devleti Sonuna Kadar Yayılışı*, çev. Hasan Almaz, İstanbul: Anka Yayınları.

ZERRİNKUB, Abdülhüseyin (2009). *Karnâme-i İslam; İslam Medeniyeti Mucizesi*, çev. Abuzer Dişkaya, İstanbul: Ağaç Kitabevi.